

Kretanje poljoprivrednog i seoskog stanovništva

(Podaci o razvijenim zemljama)

Dr Artur Starc

I

Promjene broja i strukture poljoprivrednog i seoskog stanovništva nastale zadnjih decenija, kao i prognoze odnosno projekcije za budući period, zao-kupljaju pažnju ne samo demografa nego i ekonomista i sociologa. Ovaj prikaz, međutim, nema pretenziju da pruži jednu potpuniju analizu problema, već samo da sumira neke novije statističke podatke, da označi neke pojave u suvremenim kretanjima seoskog i poljoprivrednog stanovništva, posebno radne snage u poljoprivredi, i da ih pokuša dovesti u vezu s društveno-ekonomskim promjenama u agraru. To može biti od interesa i za usporedbu s promjenama poljoprivrednog i seoskog stanovništva koje su nastale u novije vrijeme u Jugoslaviji, kao i za usporedbu s dugoročnim projekcijama koje izrađuju naši instituti i planski organi.

Ograničili smo se na prikaz promjena poljoprivrednog i seoskog odnosno gradskog stanovništva u razvijenim zemljama, tj. u kapitalističkim i socijalističkim zemljama (bez NR Kine i ostalih azijskih socijalističkih zemalja). Prema klasifikaciji FAO, koja se donekle razlikuje od drugih klasifikacija,¹ to su zemlje s visokim dohotkom. Da bi se sagledali odnosi između razvijenih i nerazvijenih zemalja, navest ćemo najprije neke globalne podatke (tabelu 1 i 2). Kod toga je potrebno upozoriti na relativnu vrijednost statističkih podataka o broju aktivnog i ukupnog poljoprivrednog stanovništva, a posebno na problem usporedivosti razvijenih i nerazvijenih zemalja: u razvijenima je to poljoprivrednik, a u nerazvijenima seljak, u još neizdiferenciranoj društvenoj podjeli rada. Podjela na »seosko« i »gradsko« stanovništvo prema stupnju aglomeracije (naselja s manje ili više od 20.000 stanovnika), a koja se primjenjuje u klasifikaciji OUN, omogućuje bolju vremensku i regionalnu usporedbu nego podjela po nacionalnim statističkim kriterijima; no ona ima i svojih nedostataka. Pored ostalog, ova klasifikacija ne vodi računa o karakteru urbanizacije (npr. semiurbanizacija u nerazvijenim zemljama). Grupiranje aktivnog sta-

novništva na primarni, sekundarni i tercijarni sektor može u međunarodnim komparacijama dovesti do krivih zaključaka, ako se nema u vidu ne samo različiti sadržaj primarnog sektora — predstavljenog uglavnom poljoprivredom, nego i tercijarnog sektora ili tzv. usluga. Promjene stanovništva prema položaju u zanimanju bile bi od većeg interesa za sociološku i ekonomsku analizu. Zbog nepotpunosti podataka one su navedene samo u nekim primjerima.

Projekcije poljoprivrednog i seoskog odnosno gradskog stanovništva predstavljaju posebno pitanje. Nesigurnost podataka o postojećem stanju, tj. baznom periodu, utječe na vjerodostojnost projekcije. Osim toga uzete pretpostavke kao što su one o ekonomskim veličinama u projekcijama radne snage odnosno ekonomski aktivnog stanovništva — kao što su dohodak po stanovniku, stopa privrednog rasta i druga, uglavnom su »neutralne«, što bi odgovaralo karakteru projekcija i položaja međunarodnih organizacija koje se time bave (OUN, ILO, FAO i dr.). No može se konstatirati da nastavak dosadašnjih trendova, na kojima se manje ili više osnivaju projekcije, ukazuje na potrebu poduzimanja mnogih mjera da bi se savladala nepoželjna kretanja. To posebno vrijedi za poljoprivredno i seosko stanovništvo.

Broj aktivnog i ukupnog poljoprivrednog stanovništva naveden je u tabeli 1, i to prema novim, revidiranim podacima FAO koji su usklađeni s podacima ILO o ukupnom aktivnom stanovništvu i podacima OUN o srednjoj varijanti za ukupno stanovništvo.²

Prema ovim podacima broj poljoprivrednog stanovništva u svijetu bio je u posljednje dvije decenije u porastu, a u slijedećim će se godinama dalje povećavati. To je zbog apsolutnog povećanja poljoprivrednog stanovništva u nerazvijenim zemljama, koje je u 1970. godini predstavljalo oko 89% ukupnog poljoprivrednog stanovništva u svijetu. Nasuprot tome u razvijenim zemljama ovo se stanovništvo naglo smanjuje, i to ne samo relativno nego i u apsolutnom broju, što se vidi iz prosječnih godišnjih stopa promjena. Navedeni odnosi u kretanjima za ove dvije grupe zemalja rezultat su općepoznatih razlika u stupnju razvitka između nerazvijenih agrarnih i razvijenih industrijskih zemalja.

¹ Prema ovoj su klasifikaciji zemlje podijeljene u tri ekonomske klase i 11 regija. I. Razvijene tržišne privrede (točnije kapitalističke zemlje) obuhvataju: 1. Sjevernu Ameriku (razvijeni dio), 2. Zapadnu Evropu, 3. Oceaniju (razvijeni dio), 4. Ostale razvijene tržišne privrede (Japan, Izrael, Južna Afrika). II. Centralno planirane privrede (socijalističke zemlje) obuhvataju: 1. Sovjetski Savez i istočnu Evropu, 2. NR Kinu i ostale azijske zemlje (Sjev. Koreju, Mongoliju i Sjev. Vijetnam). III. Tržišne privrede u razvoju (zemlje u razvoju) obuhvataju: 1. Afriku (bez afričkog dijela Bliskog istoka i Južne Afrike), 2. Latinsku Ameriku (uključivši i zemlje umjerenog pojasa Južne Amerike koje se po nekim drugim klasifikacijama ubrajaju u razvijene zemlje), 3. Bliski istok (afrički i azijski dio), 4. Aziju i Daleki istok (južna, jugoistočna i istočna Azija, bez azijskih socijalističkih zemalja i Japana), 5. ostale tržišne privrede u razvoju (u Sjev. Americi i Oceaniji). Ova podjela kombinira teritorijalnu podjelu zemalja s društveno-ekonomskom, sa odstupanjima zbog »praktičnih« razloga da bi se zadržala geografska povezanost. Tako je npr. Jugoslavija ubrojena u »razvijene tržišne privrede« ne samo u ovoj nego i u drugim klasifikacijama zemalja od strane OUN (!?).

² Metod koji je upotrebljen za procjenu broja poljoprivrednog stanovništva polazi od toga da postoji uska korelacija između odnosa poljoprivrednog i ukupnog stanovništva i odnosa ekonomski aktivnog stanovništva u poljoprivredi i ukupnog ekonomski aktivnog stanovništva. (Detaljnije o metodu u studiji citiranoj uz tabelu 1.)

U vezi s podacima u tabeli 1. može se primijetiti da oni odstupaju od drugih objavljenih podataka FAO o procjeni broja poljoprivrednog stanovništva. Posebno su nesigurni podaci za ukupno i poljoprivredno stanovništvo u NR Kini. U svojim publikacijama FAO navodi za raspon od 1950. do 1980. godine veće brojeve, jer pretpostavlja veću stopu porasta ukupnog, a prema tome i poljoprivrednog stanovništva. Tako npr. za 1970. godinu navodi 850,4 milijuna ukupnog stanovništva i 568,9 milijuna poljoprivrednog stanovništva, (Production Yearbook 1971, Rim, FAO, 1972). To je za 60,7 milijuna više poljoprivrednog stanovništva nego u ovoj tabeli. Međutim, postotak poljoprivrednog stanovništva ostaje isti (67% ukupnog stanovništva), što proizlazi iz primijenjenog metoda procjene. S ovim korekcijama za NR Kinu, a koje se čine opravdanim, broj poljoprivrednog stanovništva u nerazvijenim zemljama bio bi veći. No bez obzira na to, ovdje navedena serija podataka od 1950. do 1980. godine koja je u daljem tekstu dopunjena informacijama iz drugih izvora može poslužiti za uočavanje nekih karakterističnih kretanja poljoprivrednog stanovništva.

Na osnovi analiza o promjenama strukture aktivnog stanovništva (npr. S. Kuznets, C. Clark, B. Bairoch i dr.) može se zaključiti, da su i industrijski razvijene zemlje u ranijim periodima prolazile takav razvoj, premda u drugačijim društvenim i historijskim uvjetima.³ Na smanjenje poljoprivredne radne snage u

Tabela 1

Poljoprivredno stanovništvo u svijetu — po grupama zemalja 1950—1980. godine

Grupe zemalja	Ekonom. aktivno i ukupno polj. stan. (mil.)				% ukupnog stanovništva				Prosječne god. stope promjena		
	1950.	1960..	1970.	1980.	1950.	1960.	1970.	1980.	1950 —60	1960 —70	1980 —80
I. Kapitalističke zemlje	70,4	55,6	43,1	31,3							
	153,4	122,7	96,1	72,2	27	19	13	9	-2,2	-2,4	-2,8
II. Socijalističke zemlje											
1. SSSR i istoč. Evropa	76,9	68,1	57,3	44,0							
	143,0	128,4	109,1	82,2	53	41	31	21	-1,1	-1,6	-2,8
2. NR Kina i ostale azijske zemlje	193,6	236,6	247,5	255,9							
	474,4	500,7	532,7	556,9	85	76	67	59	0,5	0,6	0,4
III. Zemlje u razvoju	343,5	377,5	423,1	471,9							
	809,0	947,4	1124,1	1316,4	75	70	64	56	1,6	1,7	1,7
Svijet ukupno	684,4	737,8	771,0	803,1							
	1579,8	1699,2	1862,1	2027,7	64	57	52	45	0,7	0,9	0,9
Od toga zemlje:											
— s visokim dohotkom (I + II. 1)	147,3	123,7	100,4	75,3							
	296,4	251,1	205,2	154,4	35	26	19	13	-1,6	-2,0	-2,8
— s niskim dohotkom (II. 2+ III)	537,1	614,1	670,6	727,8							
	1283,4	1448,1	1656,9	1873,3	78	72	65	57	1,2	1,3	1,2

Izvor: X Schulte, L. Naiken i A. Bruni: »Projections of World Agricultural Population«, *Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics*, 1972, vol. 21, no. 1.

Podaci u izvornim tabelama navedeni su za petogodišnje periode do 1985. godine. Ukupan broj poljoprivrednog stanovništva u svijetu neznatno je korigiran s obzirom na međunarodnu migraciju (u 1970. godini 1860,1 milijun, u 1980. godini 2021,6 milijuna).

Postotak poljoprivrednog stanovništva izračunat je na osnovi podataka o ukupnom stanovništvu prema FAO i OUN. Postotak aktivnog stanovništva, naveden u citiranom izvoru, nešto se razlikuje od ovoga zbog razlika u stopama aktivnosti. U tabeli je promijenjen naziv I klase (razvijene tržišne privrede) i II klase (centralno planirane privrede). razvijenim zemljama djelovalo je više faktora, među kojima: privredni rast, mogućnost zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima, povećanje pro-

³ U evropskim ranije industrijaliziranim zemljama (ukupno 13 zemalja sjeverne i zapadne Evrope) poljoprivredno aktivno stanovništvo iznosilo je 1880. godine 46% ukupnog aktivnog stanovništva, u 1920. godini 34%, a u 1960. godini svega 17%. Od 1920. godine nastupa i apsolutno smanjenje radne snage u poljoprivredi (prosječna godišnja stopa 1920—1930. godine -1,1%), koje se u slijedećim godinama nastavlja ubrzanim tempom. U Sjevernoj Americi, tj. SAD i Kanadi, učešće poljoprivrednog aktivnog stanovništva se u istom periodu smanjilo od 51% na 7%, a tempo smanjivanja poljoprivrednika koji se poslije 1920. godine takođe smanjuje u apsolutnom broju — bio je brži. (B. Bairoch i J. N. Limbor: »Evolution de la population active dans le monde par branches d'activité et par régions 1880—1960«. *Revue international du travail*, 1968, vol. 98, no. 4.

duktivnosti rada u poljoprivredi zbog mehanizacije i tehnološkog progresa i drugo. Ekonomski faktori odbijanja poljoprivrednog radnog stanovništva došli su snažno do izražaja s uvođenjem kapitalističkog načina proizvodnje u poljoprivredi. Razvoj u pojedinim zemljama bio je ipak različit. Za razliku od Zapadne Evrope, u Sjevernoj Americi je u ranijem periodu na kretanje radne snage, tj. na povećanje farmerskog stanovništva, bitno utjecao položaj »prave kolonije«,⁴ dok je poslije industrijski razvoj i naglo povećanje produktivnosti rada u poljoprivredi dovelo do ubrzanog smanjivanja radne snage i stanovništva na farmama. U nerazvijenim zemljama svijeta — premda nejednako u pojedinim zemljama — postojeća ekonomska struktura stanovništva, velikim je dijelom posljedica ranijeg kolonijalnog položaja, agrarnog sirovinskog dodatka matičnih kapitalističkih zemalja. U periodu 1900—1960. godine poljoprivredno aktivno stanovništvo u nerazvijenim zemljama (bez Kine) relativno se veoma malo smanjilo (od 78 na 71% ukupnog stanovništva), dok se u apsolutnom broju stalno povećavalo. Spori privredni razvoj davao je ograničene mogućnosti zapošljavanja izvan poljoprivrede. Uostalom i u onim zemljama u kojima se povećalo stanovništvo u tercijarnom sektoru odnosno uslugama, te se postotak poljoprivrednog stanovništva više smanjio — npr. u nekim zemljama Latinske Amerike — ovaj pseudotercijarni sektor, nije rezultat industrijalizacije i povećane društvene produktivnosti rada kao u industrijskom razvoju danas razvijenih zemalja, nego je više rezultat jednoga deformiranog kolonijalnog položaja. U socijalističkim zemljama bitnije smanjivanje poljoprivrednog stanovništva nastalo je tek nakon perioda industrijalizacije. Prelaz agrarne zemlje u industrijsku u tim se zemljama vršio općenito brzim tempom i drugačijim metodama nego u kapitalističkim zemljama.

Odnosi seoskog i gradskog stanovništva (tabela 2) nisu naravno identični s odnosima poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, ali analiza promjene koje nastaju u tim odnosima omogućuje da se bolje sagledaju promjene u strukturi stanovništva, te migracijama seoskog — najvećim dijelom poljoprivrednog stanovništva, kao i relacije između privrednog razvoja, industrijalizacije i urbanizacije.⁵

Zadnjih su se decenija odnosi između gradskog i seoskog stanovništva bitno izmijenili zbog nagle, često kaotične ekspanzije gradova, što je dovelo do velikih migracija iz sela odnosno seoskih područja. Stopa porasta gradskog stanovništva 1940—60. godine iznosila je prosječno 2,9% od toga u starim evropskim urbanim koncentracijama 1,1%, u novijim urbanim koncentracijama u razvijenim zemljama 2,7% (Sjev. Amerika, Oceanija, Sovjetski Savez), a u nerazvijenim zemljama čak 4,5%. S druge strane stanovništvo sela i manjih gradova raslo je po stopi od 0,9%, od toga u razvijenim zemljama 0,1%, u neraz-

⁴ K. Marks: *Kapital*, I. (Moderna teorija kolonizacije). Promjena aktivnog stanovništva odnosno radne snage u engleskim dominionima Australiji, Novom Zelandu i Kanadi početkom ovoga stoljeća potvrđuje postavke Marksa o kolonijama.

⁵ U studiji citiranoj uz tabelu detaljno je naveden metod izračunavanja gradskog i seoskog stanovništva, te trendovi u prošlom periodu (1920—1960. godine), kao i budućem periodu (1960—2000. godine). Budući trendovi odnosno projekcije izračunati su polazeći od međusobnog utjecaja stopa rasta ukupnog, gradskog i seoskog stanovništva, kao i između ovih stopa i nivoa dostignute urbanizacije u prošlom periodu.

U studiji se navodi da bi se jedna pouzdanija projekcija gradskog i seoskog stanovništva morala osnivati na predviđanju efekata koji nastaju zbog promjena ekonomskih, socijalnih, kulturnih i političkih uvjeta.

Podaci o seoskom stanovništvu najmanje su pouzdani, budući da se broj stanovništva u seoskim naseljima izračunava kao razlika između ukupnog i gradskog stanovništva.

OUN je u novije vrijeme (1970) izradio jednu revidiranu projekciju gradskog i seoskog stanovništva, o kojoj ne raspolazemo s detaljnim informacijama.

Tabela 2

Gradsko i seosko stanovništvo u svijetu po grupama zemalja 1960—1980. godine

Grupe zemalja	Broj stanovnika u milionima						Grad. stanov. u % ukupnog		
	1960.			1980.					
	I		II						
	grad.	seosko	>20000	<20000	>20000	<20000	1960.	1970.	1980.
I. Kapitalističke zemlje	418	232	329	321	462	325	64	51	59
II. Socijalističke zemlje									
1. Sovjetski Savez i istočna Evropa	152	161	110	203	184	210	49	35	47
2. NR Kina i ostale azijske zemlje	107	571	90	588	167	723	16	13	19
III. Zemlje u razvoju Svijet ukupno	315	1035	231	1119	541	1706	23	17	24
od toga :	992	1999	760	2231	1354	2964	33	25	31
stare urbane koncent. novije:	247	178	188	238	237	242	58	44	50
— u razvijenim zemlj.	323	215	251	286	409	293	60	47	58
— u nerazvijenim zemlj.	422	1606	321	1707	708	2429	21	16	23

Izvor: *Growth of World's Urban and Rural Population, 1920—2000*, New York, UN, 1969.

I — broj gradskog i seoskog stanovništva prema nacionalnim statističkim kriterijima, II — prema stupnju aglomeracije. Naselja s manje od 20.000 stanovnika osim sela obuhvataju i manje gradove.

Ukupan broj (zbir gradskog i seoskog) stanovništva razlikuje se — posebno u 1980. godini — od onoga koji je uzet za izračunavanje postotka poljoprivrednog stanovništva u prvoj tabeli. Regionalna podjela zemalja u citiranoj studiji OUN usklađena je ovdje sa regionalnom podjelom prema klasifikaciji FAO kao u prvoj tabeli. Zbog poteškoća u razgraničavanju moguće su manje greške.

vijenim 1,2%; samo seosko stanovništvo se u razvijenim zemljama smanjilo. U 1960—80. godini predviđa se uglavnom ista stopa porasta gradskog stanovništva a u nerazvijenim zemljama i povećanje seoskog.

Dok je urbanizacija u razvijenim zemljama, posebno u Evropi, sa starim gradskim naseljima bila usko povezana s industrijskim razvojem (u vezi s time i s tercijarnim djelatnostima), u većini nerazvijenih zemalja to nije slučaj. Migracija selo-grad je u prvim zemljama više povezana s potražnjom nove radne snage, dok u drugim zemljama stihijska migracija velikim dijelom znači prijelaz u poluzaposlene ili nezaposlene u gradu. U nerazvijenim zemljama je porast gradskog stanovništva također velik, te je od 9% ukupnog stanovništva u 1920. godini dospjelo na 21% u 1960., godini i na oko 25% u 1970. godini. Stopa urbanizacije je u ovim područjima veoma visoka, ali se ovdje — za razliku od prvih područja — povećava i seosko stanovništvo. U novijem periodu specifično obilježje urbanizacije daje porast velikih i višemilijunskih gradova gotovo u svim područjima svijeta. Dok se gradska područja sve više integiraju sve do »megalopolisa«, široka seoska područja ostaju izvan utjecaja gradova, što posebno vrijedi za nerazvijene zemlje. U razvijenim zemljama sela se sve više urbaniziraju, tj. razvijaju privredne, kulturne i druge funkcije urbane sredine i čini se da historijska dihotomija grad—selo postepeno gubi na značenju. Međutim, suprotnosti ostaju.

II

U kapitalističkim zemljama je izrazito smanjivanje poljoprivrednog stanovništva u zadnje dvije decenije (tabela 3). Prosječna godišnja stopa smanjenja iznosila je više od 2%, tako da se poljoprivredno stanovništvo za 20 godina smanjilo za 57 milijuna, a aktivno stanovništvo — radna snaga, za 27 milijuna.

Tabela 3

Broj poljoprivrednog stanovništva u kapitalističkim zemljama, 1950—1980. godine

Grupe zemalja (regija)	Broj aktiv. i ukupnog poljop. stanov. mil.				% ukupnog ekonom. aktivnog stanov.				Prosje. godišnje stope promjena		
	1950.	1960.	1970.	1980.	1950.	1960.	1970.	1980.	1950—60	1960—70	1970—08
1. Sjeverna Amerika	8,6 21,6	5,5 14,3	3,9 10,0	2,9 7,1	13,0	7,2	4,4	2,7	-4,4 -4,1	-3,4 -3,5	-3,1 -3,4
2. Zapadna Evropa	41,9 85,4	33,2 70,9	25,7 57,1	18,7 42,8	31,0	23,5	17,2	11,9	-2,3 -4,1	-2,5 -3,5	-3,1 -3,4
3. Oceanija	0,67 1,61	0,60 1,53	0,56 1,38	0,48 1,12	15,9	12,0	8,9	6,3	-0,6 -6,6	-1,0 -1,0	-1,5 -1,5
4. Ostale zemlje	19,2 44,8	16,3 36,0	12,9 27,6	9,3 21,2	46,6	32,4	21,5	13,8	-1,6 -2,2	-2,2 -2,6	-3,5 -2,6

U SAD se poljoprivredno aktivno stanovništvo smanjilo od 13% u 1950. godini na svega 4% u 1970. godini, te je iznosilo 3,3 milijuna, a ukupno poljoprivredno stanovništvo 8,2 milijuna. U zapadnoj Evropi, u grupi zemalja Evropske ekonomske zajednice, poljoprivredno se stanovništvo u istom periodu smanjilo od 40,5 na 21,9 milijuna, a aktivni dio od 21,5 na 10,4 milijuna tj. od 27% na 13% ukupnog aktivnog stanovništva (u Belgiji 5%, u Nizozemskoj 6%, u SR Njemačkoj 10%, u Francuskoj 14%, a u Italiji 21%). Za 1980. godinu ocjenjuje se da će radna snaga u poljoprivredi pasti na svega 6,6 milijuna, tj. predstojećoj deceniji po prosječnoj godišnjoj stopi od preko 4%. U Japanu se u periodu 1950—1970. godine poljoprivredno stanovništvo smanjilo od 40,3 na 21,3 milijuna, a aktivno stanovništvo od 17,5 na 10,8 milijuna, tj. na 21% ukupnog stanovništva. I u ovoj se zemlji očekuje daljnje smanjenje radne snage u poljoprivredi.

S gledišta dugoročnih kretanja ove promjene zadnjih decenija pokazuje da se smanjenje poljoprivrednog stanovništva nastavlja ubrzanim tempom.

U svim ovim zemljama smanjuje se broj poljoprivrednih gospodarstava, a isto tako i broj ukupne radne snage i broj poljoprivrednih radnika. Pobliza analiza pokazuje da opada broj sitnijih nerentabilnih gospodarstava, a povećao se broj krupnijih gospodarstava. Proces smanjivanja radne snage u poljoprivredi u velikom broju slučajeva najprije obuhvata poljoprivredne radnike, zatim porodičnu radnu snagu i na kraju same »šefove« gospodarstva, što najčešće predstavlja i prestanak postojanja takvih gospodarstava.⁶ Ipak je u tim

⁶ Tako se npr. — prema citiranom studiju broj poljoprivrednih gospodarstava u Francuskoj 1955—67. godine smanjio od 2,286.000 na 1,690.000, tj. za jednu četvrtinu, i to na račun gospodarstava

Tabela 4

Prosječne godišnje stope promjena broja radne snage i broja poljoprivrednih gospodarstava u 1950—1960. i 1960—1969. godini.

Zemalja	Ukupan broj radne snage		Broj poljoprivrednih radnika		Broj poljoprivrednih gospodar.	
	1950—60.	1960—69.	1950—60.	1960—69.	1950—60.	1960—69.
SAD	-3,3	-4,7	-2,1	-4,7	-4,1	-2,4
Engleska	-2,0	-3,7	-2,6	-5,0	-1,1	-1,9 ¹⁾
Francuska	-3,6 ²⁾	-3,6	-3,9 ¹⁾	-4,5	-2,5 ³⁾	-2,9 ⁴⁾
Njemačka	-3,2	-3,9	-6,0	-6,1	-1,6 ⁵⁾	-2,6
Italija	-0,6	-5,3	-0,8	-2,9	-1,8 ⁶⁾

Izvor: *Mésures de réforme des structures dans l'agriculture*, Paris, OCDE, 1972.

1) 1960—67, 2) 1954—60, 3) 1955—63, 4) 1963—70, 5) 1949—60, 6) 1961—70. U citiranoj knjizi navode se podaci za uže periode; oni su ovdje spojeni.

zemljama sporo prilagođivanje agrarne strukture općem privrednom razvoju, na što ukazuje nizak relativni dohodak poljoprivrednika (ovo međutim vrijedi samo za prosjek). Ekonomski mehanizam kapitalističke tržišne privrede djeluje u pravcu kapitalističkog raslojavanja i koncentracije, ali sa svim suprotnostima koje su imanentne takvom razvoju. Sudeći po novim mjerama koje se poduzimaju, poljoprivredna politika poslije 1960. godine ide za poboljšanjem agrarne strukture u smislu potpomaganja stvaranja ekonomski sposobnih gospodarstava, koja će realizirati dohodak jednak onome u drugim djelatnostima, a istovremeno ide za »humaniziranjem« procesa napuštanja poljoprivrede od strane onih koji ovdje nemaju uvjeta za daljnju egzistenciju. U suglasnosti s time već tradicionalne mjere zaštite ili subvencioniranja cijena poljoprivrednih proizvoda postepeno ustupaju mjesto drugim mjerama strukturnih reformi. Kao mjere koje se provode u mnogim zemljama, mogu se navesti: sistemi penzioniranja farmera i stimuliranje prestanka poljoprivredne djelatnosti, prvenstveno kao socijalna mjera, ali povezana i s mjerama poboljšanja veličine preostalih gospodarstava; profesionalna readaptacija mladih poljoprivrednika, često spojena sa stvaranjem novih radnih mjesta izvan poljoprivrede, naročito u agrarnim područjima; intervencija na tržištu zemljom i organizi-

(Nastavak fusnote sa 10. strane)

manjih od 20 ha dok su se krupnija gospodarstva povećala (u 1967. godini 30% gospodarstva s više od 20 ha površine posjedovalo je 70% ukupne površine). U približno istom periodu, tj. od 1954. do 68. godine poljoprivredna se radna snaga smanjila od 5,1 na 3,1 milijuna, tj. od 26 na 15% ukupnog aktivnog stanovništva. Ovaj proces smanjivanja je ubrzan zadnjih godina zbog smanjivanja broja »šefova« gospodarstava (vlasnika ili zakupca). Prema jednoj anketi iz 1960. godine poljoprivrednici koji su imali 50 godina i više posjedovali su 55% ukupne poljoprivredne površine, a pretežan broj tih poljoprivrednika nije imao muškog nasljednika. Danas nestaje više od 50.000 gospodarstava godišnje s obzirom da od 80.000 »šefova« gospodarstava koji odlaze (napuštaju gospodarstvo ili umiru), samo 30.000 se zamjenjuje novima.

U SAD se broj farmi naglo smanjuje, a velik eksodus radne snage nadomještava se ulaganjem kapitala i unapređenjem tehnologije. Prema podacima koje navodi FAO (*The State of Food and Agriculture 1971*, p. 70) broj farmi sa godišnjim prihodom od prodaje 20.000 dolara i više povećao se od 450.000 u 1965. godini na 600.000 u 1970. godini ili 21% ukupnog broja farmi. U 1980. godini farme ove veličine obuhvatit će 30% ukupnog broja, posjedovat će 77% ukupnih osnovnih sredstava (prosjek 439.000 dolara po farmi), a realizirat će 88% robne proizvodnje i oko 75% neto-dohotka svih farmi. Nasuprot ovim krupnim komercijalnim farmama postoji velik broj »mini« — farmi koje posjeduju sitni farmeri, radnič-farmeri i dr. Ocjenjeno je da je u 1970. godini 1,814.000 farmi s manje od 10.000 dolara prihoda od prodaje (62% ukupnog broja) imalo 80% ukupnog porodičnog prihoda iz nepoljoprivrednih djelatnosti — tj. od zaposlenja izvan farmi, penzija i dr.

rani transfer zemlje putem posebnih poludržavnih organa i sl.; mjere za modernizaciju poljoprivrede, među kojima je selektivna pomoć u investicijama onim farmerima koji imaju program razvoja svoga gospodarstva prema kojem će postići dohodak usporediv s dohotkom u nepoljoprivrednim djelatnostima u istoj regiji; zakonodavne i druge mjere koje reguliraju zemljišno vlasništvo i zakup a usmjerene su na formiranje ekonomski sposobnih farmi — sve do formiranja udruženog vlasništva odnosno korištenja zemlje. Ne ulazeći na ovom mjestu u detaljniju analizu ovih mjera,⁷ može se reći da one idu za tim da se poveća mobilnost radne snage, kao i zemlje i kapitala, budući da spontani razvoj ne vodi k takvom razmišljanju faktora proizvodnje koji bi stvorio »poželjnu« strukturu poljoprivrednih gospodarstava.

Poduzimanje navedenih mjera agrarne politike, posebno onih koje se odnose na poboljšanje agrarne strukture, ukazuje na zapreke koje zemljišno vlasništvo pruža razvitku poljoprivrede. Porast cijena zemlji, što je ustanovljeno zadnjih godina u mnogim zemljama, odvlači kapital od proizvodnih ulaganja za kojim postoji sve veća potreba zbog stalnog porasta minimuma kapitala u uvjetima tehničkog progressa i konkurencije na kapitalističkom tržištu. S tog je gledišta od interesa pojava novih oblika udruženog odnosno grupnog vlasništva (npr. u Francuskoj, Španjolskoj i Japanu), koji se kreću od proizvodnih zadruga do sindikalnih udruženja i sl., a što u krajnoj liniji znači odvajanje zemljišnog vlasništva od njegova korištenja. Kapital je međutim našao i druge oblike prodiranja u poljoprivredu i prevladavanja privatnog vlasništva (npr. vertikalna integracija u SAD, ali sve više i u zapadnoj Evropi). Sitna seljačka poljoprivreda se u tim kretanjima raspada, a eksodus iz poljoprivrede se ubrzava.

Sve ove mjere mijenjanja agrarne strukture predstavljaju svojevrsan reformistički tip razvitka poljoprivrede odozgo. One su pune kontradikcija. S jedne se strane društvo brine za sitnog seljaka, što omogućava da se seljačko gospodarstvo dulje održi. S druge strane država pojedinim mjerama stimulira jačanje krupnog gospodarstva u poljoprivredi, premda još uvijek na nivou idealnog porodičnog gospodarstva.

Slične opće tendencije mogu se ustanoviti i u drugim, izvan-evropskim zemljama. Primjer SAD poznat je u našoj literaturi, te nema potrebe za pobližom analizom. Karakterističan je primjer Japana, zemlje u kojoj je brzi privredni rast bitno utjecao na poljoprivredu. Broj poljoprivrednog stanovništva se naglo smanjio. Iako je intenzitet poljoprivredne proizvodnje visok, produktivnost rada je niska u usporedbi s drugim zemljama. Osnovni razlog tome je defektna agrarna struktura, pa su mjere agrarne politike usmjerene na stvaranje krupnijih poljoprivrednih gospodarstava, sa nivoom dohotka kao u drugim nepoljoprivrednim djelatnostima. Prema jednoj procjeni, nova radikalna agrarna politika, dosljedno sprovedena, zbog likvidiranja sitnih i ekonomski nesposobnih gospodarstava dovest će do nezaposlenosti prosječno oko 100.000 poljoprivrednika godišnje, a koje je teško prekvalificirati u druga zanimanja.

⁷ Opisane mjere u već navedenoj studiji OECD o strukturnim reformama u poljoprivredi novijeg su datuma i samo u nekim zemljama do sada imaju veći opseg, tako da je teško ocijeniti njihove efekte na planu strukturnih reformi.

U novije su vrijeme ove mjere ušle u zajednički program Evropske ekonomske zajednice (Rezolucija Savjeta EEZ o novoj orijentaciji u zajedničkoj poljoprivrednoj politici 1971. godine, na osnovi koje su u 1972. postavljene osnovne direktive). To bi predstavljalo početak zajedničkih strukturnih reformi prema Mansholtovom planu iz 1968. godine, a koji je u međuvremenu doživio izmjene.

Zbog tih i drugih problema vlada je u svoj program unijela potpomaganje preobražaja većeg broja seoskih općina u primarne i sekundarne industrijske centre.⁸

Odnos između primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora u grupi zemalja s tržišnom (kapitalističkom) privredom iznosio je 1960. godine 20 : 38 : 42%, te se u usporedbi s ranijim decenijama stalno pomicao u korist sekundarnog i tercijarnog sektora. Analiza podataka poslije 1960. godine pokazuje da su se ti odnosi dalje mijenjali.

Tabela 5

Struktura ekonomski aktivnog stanovništva i promjene 1960—1970. godine u nekim zemljama

Zemlja	Broj ekonomski aktivnog stanov. u hilj.	Struktura ekonomski aktivnog stanovništva u 1970. ¹⁾			Procentualne promjene 1960—1970.			Učešće radnika i služb. u ukupnom aktivnom stanov. 1970.		
		I	II	III	I	II	III	I	II	III
S A D	85.904	4,4	35,2	60,4	—2,3	—0,8	+3,1	36,2	96,4	90,6
Zap. Njemačka	27.011	8,9	49,1	42,0	—4,5	+0,4	+4,1	12,9	93,6	85,2
Italija	19.571	19,3	43,5	37,2	—9,7	+2,8	+6,9	33,9	84,4	69,2
Španjolska	12.732	29,2	37,2	33,6	—13,1	+5,2	+7,9	29,4	85,9	72,2
Japan	52.759	19,3	34,4	46,2	—13,4	+6,6	+5,8	5,1	83,3	75,4

Izvor: *Yearbook of labour statistics 1971*, Ženeva, ILO. — Za SR Njemačku i Italiju promjene se odnose na 1961—1970. godinu.

1) Podaci su preračunati na ekonomski aktivno stanovništvo, bez osoba u vojsci i nezaposlenih. Takav postupak utječe na procentualno učešće (pa je npr. u odnosu na ukupno aktivno stanovništvo učešće poljoprivrednika manje), ali razlike su neznatne.

Očito je da je intenzitet promjene strukture radne snage manji u razvijenim zemljama (npr. SAD), a veći u zemljama koje se nalaze na prelazu u industrijske zemlje.

Ne ulazeći u detaljniji prikaz ekonomske strukture stanovništva — pogotovo što ovakva »tripartitna« podjela ima ograničenu analitičku vrijednost, mogu se ipak istaći neki momenti.

Promjena ekonomske strukture stanovništva u smislu prelaza iz primarnih djelatnosti u sekundarne i tercijarne omogućuje povećanje društvene produktivnosti rada i dohotka. Iz pojedinih se analiza može zaključiti da je taj faktor povećanja globalne produktivnosti rada od manjeg značaja za razvijene zemlje. To se daje objasniti činjenicom da su osnovne strukturne promjene u smislu prelaza iz agrarne zemlje u industrijsku, izvršene već u prošlom periodu. Tako je npr. u periodu 1950—1960. godine doprinos strukturnih promjena u povećanju društvenog proizvoda u SAD iznosio svega 2%, u Italiji 16%, u Špa-

⁸ Prema novom privrednom planu 1970—1975 godina predviđa se formiranje krupnih farmi na individualnoj ili zadružnoj osnovi da bi se postigla veća produktivnost rada u poljoprivredi. Postavljen je petogodišnji program stvaranja tzv. poljoprivrednih zemljišnih blokova (ukupno 10.000 blokova sa 550.000 ha); program se trebao ostvariti počevši od 1972/73. godine. *The State of Food and Agriculture* FAO, 1972, p. 101.

njolskoj 10% itd., dok se ostali doprinosi odnose na povećanje broja zaposlenih i na povećanje tzv. standardne produktivnosti rada.⁹

Porast radne snage u sekundarnom i tercijarnom sektoru samo je grubi indikator mogućnosti zaposlenja farmera u nepoljoprivrednim djelatnostima, te je potrebna mnogo detaljnija analiza. Društveno ekonomski faktori koji utječu na zapošljavanje veoma su složeni.

Promjene broja seoskog i gradskog stanovništva u novije vrijeme govore o daljoj migraciji stanovništva selo-grad i velikim urbanim koncentracijama.

Tabela 6

Gradsko stanovništvo u nekim zemljama 1960. godine

Zemlja	Broj gradskog stanovništva u milijunima			Postotak ukupnog stanovništva			Prosječna god. stopa porasta grad. stanovništva (20.000 i više —	
	nacion. kriterij	aglomeracije		nacion. kriterij	aglomeracije		1920—40.	1950—60.
		>20.000 stan.	>50.000 stan.		>20.000 stan.	>50.000 stan.		
SAD	126,5	105,7	67,9	70	59	37	1,7	3,1
Japan	58,7	42,9	24,5	73	46	36	3,2	3,2
Zap. Njemačka	40,7	27,5	16,6	76	52	31	1,1	2,3
Italija	23,5	23,1	7,0	47	47	14	1,7	1,9

Izvor: *Growth of the world's urban and rural population 1920—2000*, Aneks IV. Podatak o broju seoskog stanovništva nije posebno naveden u tabeli. On u SAD iznosi 54,2 odnosno 75,0 milijuna u naseljima ispod 20.000 stanovnika, u Japanu 34,5 odnosno 50,3 milijuna, u SR Njemačkoj 22,5 odnosno 25,7 mil., u Italiji 26,1 odnosno 26,7 mil. Broj seoskog stanovništva predstavlja »ostatak« nakon odbitka gradskog stanovništva od ukupnog broja stanovnika. Osim toga naselja ispod 20.000 stanovnika obuhvataju, pored sela, i male gradove. Odatle potječe prividno velik broj seoskog stanovništva.

Bez obzira na poteškoće uspoređivanja, nivo urbanizacije tj. postotak gradskog stanovništva je u ovim zemljama visok, a tempo urbanizacije je u 1950—1960. godini bio veći nego u predratnom periodu. Noviji podaci poslije 1960. godine pokazuju daljnji porast gradskog stanovništva (npr. u SAD 1968. godine 73%, u Japanu 1965. godine 68%, Zap. Njemačkoj 1969. godine 80% itd.). U slijedećim decenijama predviđa se znatno povećanje urbanizacije u svim zemljama odnosno regijama.

Karakterističan je porast velikih i višemilijunskih gradova, konurbacija, metropolitanskih regija, sve do lanca metropolitanskih regija — megalopolisa. Ovako velike koncentracije povezane su s velikim migracijama, kao i novim razmještajima gradskog stanovništva, kretanjem prema suburbiju i sl.¹⁰

Porast gradskog stanovništva bitno utječe na pojačani ruralni eksodus, na apsorpiranje prirasta seoskog stanovništva i na njegovo smanjenje. Posebno

⁹ J. Berent: »The impact of changes in the employment structure on the rate of economic growth, illustrated by post-war trends in Europe«. *World population Conference 1965*, New York, UN, vol. IV, 1967.

¹⁰ Prema citiranoj studiji OUN u 1960. godini su bile dvije superkonurbacije, tj. aglomeracije s 12,5 milijuna stanovnika i više (ukupno 14,2 milijuna), i Tokio i Yokohama ukupno s 13,5 milijuna. Ako se računaju lanci metropolitanskih regija duž glavnih arterija koje ih povezuju ogromnim među-

to vrijedi za napuštanje poljoprivredne aktivnosti i za smanjenje poljoprivrednog stanovništva. S demografskog gledišta se može navesti da ruralni eksodus, koji obuhvata prvenstveno mlađe generacije, dovodi do starenja sela i pomlađivanja stanovništva u gradu, tako da se ranija viša stopa prirodnog priraštaja seoskog stanovništva smanjuje, te se izjednačava ili postaje niža nego stopa gradskog stanovništva. U pojedinim ruralnim područjima to stvara posebne probleme, sve do depopulacije. Što se tiče faktora koji dovode do migracije, iz mnogih se istraživanja može zaključiti da djeluje više faktora, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i dr. Ekonomski faktori, koji su primarni, izražavaju se prvenstveno u disparitetu dohotka i mogućnostima zaposlenja u selu i gradu odnosno u ruralnim i urbanim područjima. Privredni ciklusi sa svojim fazama depresija i prosperiteta bitno utječu na migraciju, kretanje zaposlenosti i tempo povećanja gradskog stanovništva, kako specijalno pokazuje primjer SAD.

Spontani stihijski razvoj doveo je do toga da se sve više diferenciraju gradska područja od seoskih područja, i pored toga što se i ova posljednja urbaniziraju, ali mnogo sporije. U novije vrijeme (u evropskim zemljama oko 1950. godine) politika regionalnog razvoja ide za tim da se uklone nastale disproporcije i ubrza razvoj ruralnih zaostalih područja. Planirane mjere usmjerene su na potpomaganje podizanja lokalne industrije i drugih djelatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora i stvaranja većih mogućnosti zapošljavanja seoskog stanovništva; na taj bi se način olakšalo i provođenje agrarnih strukturnih reformi. Migracije iz sela u gradove imale bi mirnije tokove, a omogućio bi se i uravnoteženiji privredni razvoj zemlje u cjelini. Ovi programi su pokušaj uklanjanja nastalih odnosno produbljenih suprotnosti koje je stvorio kapitalizam; te suprotnosti počinju usporavati privredni razvoj obilježen krupnim industrijskim koncentracijama i aglomeracijama stanovništva u velikim gradovima.

Na kraju ćemo navesti i neke probleme u vezi s niskim dohotkom poljoprivrednog stanovništva. Usporedba učešća poljoprivrednika u aktivnom stanovništvu i u formiranju društvenog proizvoda odnosno narodnog dohotka pokazuje da je relativni dohodak poljoprivrede nizak. Tako je npr. učešće poljoprivrede u društvenom proizvodu 1970. godine u SAD iznosilo 3,0%, u Zap. Njemačkoj 3,1%, u Italiji 10,3%, u Španjolskoj 13,3% u Japanu 8,7% što je niže od učešća poljoprivrednika u aktivnom stanovništvu navedenog u prethodnim podacima.¹¹ Nizak dohodak u poljoprivredi buržoaski ekonomski objašnjavaju odnosima potražnje i ponude poljoprivrednih proizvoda. Dok proizvodnja odnosno ponuda raste brzo zbog tehnološkog progressa, potražnja hrane je ogra-

(Nastavak fusnote sa 14. strane)

gradskim prometom, onda je broj stanovnika obuhvaćenih u »megalopolitskom« području na istočnoj obali SAD, odnosno južnoj obali Japana mnogo veći. U istu se kategoriju može ubrojiti nešto drugačije prostorno oblikovani konglomerati teško urbaniziranih regija u zapadnoj Evropi (veći dio Belgije i Holandije, zapadni dio SR Njemačke, sjeverni dio Francuske i jugoistok Engleske). Svako od ova tri megalopolitska područja ima približno 50 milijuna stanovnika na relativno malom teritoriju.

Kretanje stanovništva u mnogim velikim odnosno višemilijunskim gradovima označeno je smanjenjem stanovništva u centru grada, a povećanjem u suburbiji odnosno vanjskim gradskim zonama (npr. u New Yorku, Londonu, Parizu i dr.)

Bila bi od interesa jedna sociološka analiza široko pokrenutih programa borbe protiv zagađivanja okoline i za bolje ekološke uvjete života. Ona je, čini se po svemu, pokrenuta od bogatih slojeva potrošačkog društva koji bježe prema periferiji, ali ne onoj radničkoj, nego prema »zelenom polju« i sl. Zahtjevima radničke klase koji se odnose na bolje uvjete rada na radnom mjestu i životu u mjestu stanovanja do sada je veoma malo udovoljeno. Ipak, program suzbijanja zagađenosti okoline prikladna je parola da se ujedini nacija protiv zajedničke nevolje (!) i pruži dobra prilika za maskiranje klasnih antagonizama unutar zemlje.

¹¹ Prema podacima FAO za 1960. godinu, relativni dohodak poljoprivrede, tj. odnos dohotka per capita muškog aktivnog stanovništva u poljoprivredi prema dohotku u ostalom dijelu privrede iznosio

ničena u prvom redu niskim dohodovnim elasticitetom, što znači da se s porastom dohotka odnosno lične potrošnje procentualno sve manje troši za prehrambene proizvode. Prema ovim objašnjenjima na strani ponude problem je u maloj elastičnosti proizvodnje i sporom reagiranju na promjene na tržištu. Relativno nizak dohodak poljoprivrednika mogao bi se ispraviti optimalnim razmještajem faktora proizvodnje u privredi, a u poljoprivredi u prvom redu prelaskom radne snage koje ima u suvišku, u druge djeatnosti. Zapreka zbog kojih do toga ne dolazi, ili ne dolazi u dovoljnoj mjeri, ima više i one se ne mogu objasniti samo preferiranjem života na selu nego i drugim momentima (kao što je npr. manja profesionalna mobilnost), a u prvom redu nestabilnošću čitave privrede.

Samim odnosima ponude i potražnje kao pojavnim oblicima ne mogu se objasniti dublji uzroci koji se kriju u produkcionim odnosima u robnoj kapitalističkoj privredi. Uostalom i agrarni ekonomisti u tim zemljama pišu o poljoprivredi u nestabilnoj privredi, kao i o defektnoj agrarnoj strukturi sa porodičnim farmama. U praktičnoj agrarnoj politici tih zemalja nastoji se s jedne strane održati određeni odnos (paritet) cijena i mjerama državne intervencije osigurati što stabilniji dohodak poljoprivrednika; s druge strane nastoji ubrzati povoljniji razmještaj faktora proizvodnje u poljoprivredi u pravcu smanjenja radne snage a povećanja kapitala. Iz objašnjenja koje se navodi, posebno u vezi s karakterom ponude odnosno proizvodnje, moglo bi se zaključiti da se i u tim zemljama radi o sitnoj proizvodnji, bar što se tiče glavne mase poljoprivrednika, nasuprot krupnoj industriji. Prosjek poljoprivrede ni u ovom slučaju ne govori mnogo. U procesu diferencijacije koji se stalno vrši, na račun propadanja sitnih farmi izrastaju krupne farme kao kapitalistička poduzeća (bez obzira da li se nazivaju porodične farme ili slično). Njihov je relativni dohodak znatno iznad navedenog nivoa, i u dohotku realiziraju ne samo visoke lične dohotke nego i akumulaciju. Mjere ekonomske politike idu u korist ovih gospodarstava.

Problem nižeg dohotka u poljoprivredi povezan je s problemom relativne agrarne prenaseljenosti odnosno nezaposlenosti. O tome uostalom govore i agrarni ekonomisti u SAD i zapadnoj Evropi, premda na liniji teorija o uspostavljanju ravnoteže u privredi i sl.¹² Međutim, bila bi potrebna detaljnija i dokumentirana analiza novijih kretanja da bi se verificirale marksističke postavke o relativnoj prenaseljenosti odnosno nezaposlenosti u poljoprivredi. Tvrdnja da je smanjivanje poljoprivrednog stanovništva zakonita tendencija privrednog razvoja pokazuje samo da dostignuta produktivnost rada u poljoprivredi i ostaloj privredi omogućuje takvu razvijenu društvenu podjelu rada, ali ona ne objašnjava ništa o karakteru reprodukcije radne snage u kapitalističkom načinu proizvodnje. Isto to vrijedi i za »tehnološki« višak radne snage

(Nastavak fusnote sa 15. strane)

je u SAD 0,41 u SR Njemačkoj 0,54 u Francuskoj 0,39 u Italiji 0,59, u Španjolskoj 0,52 u Japanu 0,53 itd. (*The State of Food and Agriculture*, 1967, p. 59.)

Detaljniju analizu na osnovi dugoročnih kretanja dao je J. P. Bellerby. *Agriculture and Industry: Relative Income*, London, 1956:

¹² Tako npr. T. W. Schultz navodi da su problemi koji pritišću suvremenu (američku) poljoprivredu potpuno drugačiji od onih o kojima su svojevremeno u 19. stoljeću pisali Malthus i Ricardo, a koji su kao kritične faktore isticali zakon stanovništva i zakon opadajućeg prinosa zemljišta. Umjesto gladnih usta koja traže hranu, danas postoje poljoprivredni viškovi, ističe autor. Disproporcija između sporog porasta potražnje, prvenstveno zbog niskog dohodovnog elasticiteta za hranu, i brzog porasta proizvodnje zbog razvijene poljoprivredne tehnologije, može se riješiti boljom alokacijom faktora proizvodnje u čitavoj privredi. Glavni razlog manje ekonomske efikasnosti poljoprivrede i niskog dohotka jest suvišak radne snage. (T. W. Schultz: *Production and Welfare of Agriculture*, New York, 1950.)

odnosno nezaposlenosti, jer nije svejedno u kakvom se odnosu nalaze radnici prema sredstvima za proizvodnju (kao kapitalu ili kao sredstvu da proizvode bogatstvo za sebe same), a od toga zavisi i motiv i način rješavanja tog problema. Potrebno je naravno uzeti u obzir da je agrarna struktura kapitalističkih zemalja vrlo heterogena, do postoje razni stupnjevi razvoja u poljoprivredi, što utječe i na tretiranje same relativne prenaseljenosti. Ipak se u cjelini može konstatirati da je osnovno kretanje kapitala i njegove akumulacije. Ako uzmemo često citiranu misao K. Marksa o latentnoj agrarnoj prenaseljenosti odnosno suvišnom stanovništvu,¹³ onda se za suvremenu kapitalističku poljoprivredu može konstatirati da su snage odbijanja veoma snažne, i da se i u poljoprivredi (a ne samo u industriji) razvio u »specifično kapitalistički način proizvodnje« sa svim protivurječnostima toga razvoja. Bilo bi od interesa detaljnije istražiti novija kretanja i to ne samo u poljoprivredi nego i u procesima njezine integracije s industrijom i trgovinom, a isto tako i utjecaj politike tzv. pune zaposlenosti na poljoprivrednike.

III

U socijalističkim zemljama promjene poljoprivrednog stanovništva i radne snage bile su zadnjih decenija intenzivne. Općenito gledajući to je rezultat industrijalizacije i urbanizacije ovih zemalja koje su u nedavnoj prošlosti imale pretežno agrarni karakter. Prema revidiranim podacima FAO, u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim zemljama, kretanja su bila slijedeća:

Tabela 7

Broj poljoprivrednog stanovništva i godišnje stope promjena u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim zemljama

	Broj stanovnika u milijunima				Prosječne godišnje stope promjena (u %)		
	1950.	1960.	1970.	1980.	1950— 60.	1960— 70.	1970— 80.
Sovjetski Savez							
Ekonomski aktivno poljoprivredno st.	52,3	46,8	39,3	30,3	-1,2	-1,7	-2,6
Ukupno polj. stanovništvo	100,5	90,2	77,3	57,9	-1,1	-1,5	-2,8
Istočnoevropske zemlje							
Ekonomski aktivno poljoprivredno st.	24,6	21,6	18,1	13,7	-1,3	-1,8	-2,7
Ukupno polj. stanovništvo	42,5	38,2	31,9	24,3	-1,1	-1,8	-2,7

¹³ K. Marks: *Kapital*, I, str. 571, *Kapital*, III, str. 589. Ipak, za bolje razumijevanje problema relativne nezaposlenosti u poljoprivredi treba uzeti Marksovu analizu o razvoju specifično kapitalističkog načina proizvodnje u *Kapitalu* i u *Teorijama viška vrijednosti*. Imá više problema koje bi trebalo ispitati na osnovi konkretne analize: jedan se odnosi na različite stupnjeve razvoja, od staroga rutinskog načina proizvodnje do uvođenja novoga mašinskog načina, njegova kvantitativnog širenja i daljih kvalitativnih promjena, uporedo s povećanjem količine i organskog sastava kapitala plasiranog u poljoprivredi; drugi se odnosi na metode proizvodnje viška vrijednosti, budući da od dva faktora mase viška vrijednosti koje daje kapital date veličine, jedan faktor — stopa viška vrijednosti — povećava se samo tako što se drugi faktor — broj radnika, odnosno varijabilni kapital — smanjuju. Takva bi analiza trebala obuhvatiti ne samo poljoprivredu nego i komplementarne djelatnosti (vertikalnu integraciju).

Prema ovim podacima učešće aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom ekonomski aktivnom stanovništvu u Sovjetskom Savezu smanjilo se od 57% u 1950. godini na 32% u 1970. godini, a do 1980. godine palo bi na 21%. Slična je situacija i u istočnoevropskim zemljama: od oko 50% u 1950. godini na 34% u 1970. godini.

Podaci koji se navode u statističkim godišnjacima Sovjetskog Saveza i ostalih socijalističkih zemalja odstupaju od gore navedenih podataka. Kod toga treba uzeti u obzir i razlike u definicijama. Zadržat ćemo se najprije na novijim kretanjima poljoprivrednog i seoskog stanovništva u Sovjetskom Savezu.

Tabela 8

Prosječni godišnji broj zaposlenih u poljoprivrednim organizacijama Sovjetskog Saveza 1940—1970. godine

	Broj zaposlenih u milijunima				Prosječne god. stope promjena		
	1940.	1950.	1960.	1970.	1940—50.	1950—60.	1960—70.
Zaposleni u svim djelatnostima kolhoza, sovhoza i ostalih polj. organ. ¹⁾	31,4	31,2	29,9	27,4	—0,1	—0,4	—0,9
Od toga u polj. ²⁾	28,1	27,9	26,1	23,8	—0,1	—0,4	—0,9
Kolhozi (društvena gospodarstva)	29,0	27,6	22,3	17,0	—0,5	—2,1	—2,7
Sovhozi i ostala polj. poduzeća	1,8	2,6	6,7	9,8	3,4	10,1	3,9

Izvor: *Narodnoe hozjajstvo SSSR V 1970*, Moskva, 1971, str. 404 i 507. Prosječne godišnje stope promjena izračunate su iz apsolutnih brojeva zaposlenih.

1) Dodan je i broj radnika iz drugih poduzeća i organizacija koji su radili u kolhozima i sovhozima. Njihov broj je relativno malen (0,6 milijuna u 1970.)

2) Nisu obuhvaćeni članovi porodica kolhoznika, te radnika i službenika zaposlenih samo na okućnici. Uzevši u obzir njihov utrošak rada, prosječan godišnji broj zaposlenih u čitavoj poljoprivredi ocijenjen je sa 29 milijuna.

Potrebno je naglasiti da se podaci odnosne na prosječan godišnji broj zaposlenih, a ne na broj ekonomski aktivnog stanovništva, ustanovljen u popisima stanovništva. Zbog mnogih razloga, usporedbe s drugim zemljama moraju se uzeti s nužnim rezervama.

Broj zaposlenih prema popisima stanovništva veći je nego njihov prosječan godišnji broj, ustanovljen prema tekućoj evidenciji rada. Tako je npr. prema popisu 1959. godine ustanovljeno 32,3 milijuna kolhoznika zaposlenih u društvenim gospodarstvima, dok je broj kolhoznika obračunat na godišnji prosjek iznosio 24,5 milijuna, dakle za jednu četvrtinu manje. Ove razlike u prvom redu potječu iz toga što se za utvrđivanje prosječnog broja zaposlenih uzima samo vrijeme kada su radili, a poljoprivreda ima velikim dijelom sezonski karakter proizvodnje. Pored toga, prema popisu 1959. godine bilo je 9,9 milijuna članova porodica kolhoznika, kao i ostalih radnika i službenika koji su radili u svojim privatnim pomoćnim gospodarstvima (okućnicama), a čiji je broj također manji ako se na osnovi utrošenog rada obračuna kao prosječan godišnji broj. Broj individualnih seljaka i obrtnika bio je malen, svega oko 300.000.

Ako se svi ovi momenti uzmu u obzir, onda podaci o poljoprivrednom aktivnom stanovništvu koje navodi FAO, ILO i druge međunarodne organiza-

cije odgovaraju manje-više podacima iz sovjetskih popisa stanovništva, odnosno interpoliranim brojevima za godine između popisa.

Od interesa je komentar koji se navodi u vezi s uspoređivanjem produktivnosti rada u poljoprivredi SSSR i SAD. Da bi se usporedio utrošak rada izvršene su korekcije, te je dobiveno da je u poljoprivredi SAD u prosjeku 1966—1970. godine umjesto 4,8 milijuna bilo zaposleno oko 7 milijuna ljudi (dakle 46% više). U poljoprivredi SSSR je u istom periodu bilo oko 30 milijuna, uključujući ovdje i zaposlene na okućnicama kolhoznika i sl. Prema tome, prosječan godišnji broj zaposlenih u poljoprivredi SSSR bio je oko 4 puta veći nego u SAD, dok je opseg poljoprivredne proizvodnje iznosio oko 85—90% proizvodnje u SAD. Iz toga je izveden račun da je produktivnost rada u poljoprivredi Sovjetskog Saveza iznosila 20—25% od produktivnosti rada u poljoprivredi SAD (*Narodnoe hozjajstvo SSSR 1970.* str. 795—796).

Broj zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu smanjio se u odnosu na ukupan broj zaposlenih — od 54% u 1940. godini na 48% u 1950, na 39% u 1960. i 27% u 1970. godini. Poznato je da su u predratnom periodu individualni seljaci, a poslije kolhoznici, činili pretežan broj stanovnika odnosno radne snage.

Promjene broja poljoprivrednog stanovništva i zaposlenih odvijale su se u okviru općih promjena socijalne i klasne strukture stanovništva. Dok je u 1939. godini od ukupnog broja stanovništva na radnike i službenike otpadalo 50,2%, na kolhozne seljake i zadružne zanatlije je otpadalo 47,2%, na privatne seljake i obrtnike 2,6%, u 1970. godini udio radnika i službenika se povećao na 80%, a udio kolhoznika i zadružnih obrtnika smanjio na 20%. Promjene su naravno još izrazitije ako se izvrši usporedba s periodom prije opće kolektivizacije sela. U samoj poljoprivredi je nasuprot smanjenja broja kolhoznika povećan broj radnika i službenika u sovhozima (v. tabelu 8). To je odraz ne samo procesa smanjivanja suvišne radne snage u zadružnim gospodarstvima nego i politike izgradnje sovhoza (općeg narodnog vlasništva). Bez ostalih poljoprivrednih poduzeća broj sovhoza se od 4988 u 1950. godini povećao na 14994 u 1970. godini, dok se u istom periodu broj kolhoza smanjio od 121.400 na 33.000. Naravno smanjenje broja kolhoza je u prvom redu nastalo njihovom integracijom, a manjim dijelom njihovim pretvaranjem u sovhoze.

Ekonomska struktura stanovništva mijenjala se u pravcu porasta sekundarnog i tercijarnog sektora. Tako je npr. u periodu od 1950—1970. godine relativan broj zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu umanjen od 48 na 27%, u industriji i građevinarstvu se povećao od 27 na 37% (zajedno sa saobraćajem i vezama od 32 na 45%), dok se u ostalim djelatnostima kretao od 20 na 28%. Uostalom, u sovjetskoj statistici i ekonomskoj literaturi takva podjela na sektore se ne priznaje niti se u tom smislu analizira, nego se vrši grupiranje zaposlenih na djelatnosti materijalne proizvodnje i na neproizvodne djelatnosti. U industriji zaostaje proizvodnja »grupe B«, tj. sredstava za potrošnju, a isto tako zaostaje razvoj trgovine i usluga.¹⁴ Zbog toga se u novoj politici povećanja ličnog i društvenog standarda ide za bržim razvojem tih grana.

¹⁴ Usporedba s razvijenim kapitalističkim zemljama se ne može izvršiti bez rezerve, jer je sektor usluga u tim zemljama velikim dijelom hipertrofirani i odraz je kapitalističkog potrošačkog društva.

U novije vrijeme u službenoj politici i u ekonomskoj literaturi velika važnost se pridaje razvitku agroindustrijskog kompleksa privrednih grana. To vrijedi ne samo za Sovjetski Savez nego i za ostale socijalističke zemlje u sastavu SEV-a. Stupanj razvijenosti ovoga kompleksa pokazuju slijedeći podaci:

Tabela 9

Zaposleni u agroindustrijskom kompleksu u Sovjetskom Savezu

Sfera djelatnosti	1960.		1966.	
	Prosj. broj zaposlenih u hilj.	%	Prosj. broj zaposlenih u hilj.	%
I. sfera (grane koje proizvode sredstva za polj. proizvodnju)	2.200	5,1	2.300	5,6
II. sfera (primarna poljoprivreda)	29.900	69,5	26.300	64,0
III. sfera (prehrambena i laka industrija, transport i trgovina)	10.900	25,4	12.500	30,4
Ukupno	43.000	100,0	41.400	100,0

Izvor: V. Morozov: »Problemi izgradnje agroindustrijskog kompleksa« — *Voprosy ekonomiki* br. 5, 1970, str. 86—97.

Od 1960. do 1966. godine smanjio se ukupan utrošak rada, odnosno prosječan godišnji broj zaposlenih u agroindustrijskom kompleksu, a njegova se struktura izmijenila u tom pravcu da se smanjio utrošak rada u poljoprivredi, a povećao u III sferi, a u manjoj mjeri i u I sferi. Noviji podaci za 1970. g. ukazuju da se taj pravac promjena nastavio. U cjelini uzevši agroindustrijski kompleks nije razvijen, što ističu i pojedini autori. Posebno se ističe društveni aspekt razvoja agroindustrijskih udruženja u smislu približavanja i izjednačavanja zadružnog i općenarodnog vlasništva na jednom višem nivou razvoja.¹⁵

Kao jedan od razloga za jačanje proizvodno-ekonomskih veza između poljoprivrednih i lokalnih industrijskih organizacija, za stimuliranje međukolhoznih udruženja, osnivanje industrijskih i drugih pogona u sovhozima i kolhozima odnosno formiranje agroindustrijskih kombinata i drugih formi —

¹⁵ Ovdje su od interesa neke napomene. Uspoređujući Englesku i Rusiju (u drugoj polovini 19. stoljeća) K. Marks navodi da se u Engleskoj, na primjer, poljoprivredom bavi manje od jedne trećine radnika a u Rusiji četiri petine, ali da ove brojke ne treba uzeti doslovno. »U Engleskoj je, na primjer, masa ljudi u industriji, u mašingradnji, trgovini, saobraćaju itd. zaposlena proizvodnjom i dobavljanjem elemenata poljoprivredne proizvodnje, dok u Rusiji nisu time zaposleni. Dakle, srazmjera u poljoprivredi zaposlenih lica ne može se direktno odrediti prema broju individua zaposlenih neposredno u poljoprivredi . . . Cini se dakle, da je razlika veća nego što jeste. Ali za ukupnu civilizaciju zemlje, ta je razlika veoma važna«. (K. Marx: *Teorije o višku vrijednosti*, II, str. 511.) Marks ovo navodi u kontekstu analize porasta konstantnog kapitala i produktivnosti rada u poljoprivredi.

U vezi s gornjim citatom Marksa Lenjin (za prilike Rusije krajem prošlog stoljeća) navodi; da se stanovništvo zemlje s nerazvijenom ili slabo razvijenom robnom proizvodnjom pojavljuje gotovo isključivo kao poljoprivredno. To međutim ne znači da se stanovništvo bavi samo poljoprivredom nego da ono samo obrađuje poljoprivredne proizvode, da razmjena i podjela rada gotovo ne postoji. Lenjin ističe robnu privredu kao uvjet za društvenu podjelu rada i smanjenje poljoprivrednog odnosno seoskog stanovništva (str.17). Poslije Oktobarske revolucije Lenjin je postavio kooperativni plan razvoja sela, koji treba gledati u kontekstu čitave njegove analize o historijskom putu preobražaja sela i poljoprivrede. U vezi s time isticao je potrebu jačanja industrije sredstava za proizvodnju, poljoprivrednih mašina i dr. Veliki program izgradnje agroindustrijskih kombinata u drugoj polovini 1920-tih godina nije se tada realizirao i to ne samo stoga što nisu postojali svi potrebni materijalni, tehnički i kadrovski uvjeti, nego i zbog toga što je razvoj čitave poljoprivrede pošao drugim putem.

navodi se ravnomjernije i punije iskorištavanje radne snage i proizvodnih izvora tokom godina. Za to se pored intenzifikacije same poljoprivredne proizvodnje ističe uloga prerađivačke industrije. Ipak u sovhozima i kolhozima »dopunska« industrija nije razvijena.¹⁶ To vrijedi za »ruralnu« industriju uopće. Privredne reforme (poslije 1965. g.) djelovale su na brži razvitak agroindustrijske proizvodnje. Može se reći da to predstavlja jednu dalju etapu razvoja poljoprivrede, a koja će zahtijevati ne samo preispitivanje dostignute tehnologije i organizacije nego i ekonomskih odnosa u raspodjeli dohotka između udruženih poljoprivrednih i industrijskih poduzeća, kao i odnosa prema državi. S gledišta zaposlenja to znači veću ekonomiju rada u poljoprivredi kolhoza i sovhoza, kao i mogućnost većeg zapošljavanja radne snage u industriji — i drugim djelatnostima »na licu mjesta«. No u dugoročnom razvoju ovaj kompleks privrednih grana, tj. poljoprivreda i komplementarne djelatnosti, ne može riješiti sve probleme zapošljavanja.

Zadržat ćemo se još na porastu gradskog stanovništva i na migraciji seoskog stanovništva u gradove. Prema podacima već citirane studije OUN, urbanizacija u Sovjetskom Savezu je u zadnjim decenijama dostigla relativno visok nivo. Postotak gradskog stanovništva je u 1960. godini iznosio 49%. Učešće aglomeracija sa 20.000 stanovnika i više je u 1960. g. iznosilo 36% i trebalo bi se povećati na 51% u 1980. godini. Porast gradova u Sovjetskom Savezu usko je povezan s izgradnjom industrije i brzim tempom privrednog rasta uopće, te se može uopće ubrojiti u novije urbane koncentracije. One se razlikuju ne samo od starih evropskih urbanih koncentracija nego i od novijih u prekontinentalnim zemljama (Sjevernoj Americi, Latinskoj Americi, Oceaniji i dr.).¹⁷

Prema podacima sovjetske statistike, u 1928. godini gradsko stanovništvo je obuhvatalo svega 18% a seosko 82% ukupnog stanovništva. Nakon toga je došlo do naglog porasta gradova, tako da je 1939. godine gradsko stanovništvo iznosilo 33% ukupnog stanovništva (u tadašnjim granicama SSSR-a). Za noviji period (od 1940. godine dalje) promjene su bile slijedeće:

Osnovni izvor povećanja gradskog stanovništva je migracija sa sela, što se može zaključiti iz podataka sovjetskih autora. Tako je npr. u ukupnom prirastu gradskog stanovništva procentualni odnos između triju izvora prirasta, tj. migracije iz seoskih područja u gradska, promjene statusa sela u grad i prirodnog porasta samoga gradskog stanovništva, iznosio: u predratnom periodu 1927—1938. godine 63:19:18%, u 1939—1958. godini 62:18:20%, a u 1959—1963. godini 39:20:41%.¹⁸

Često se ističe planska organizacija migracije radne snage odnosno stanovništva u Sovjetskom Savezu, u tom smislu da se vrši raspodjela radne snage u skladu s razvojem proizvodnih snaga, i da je onima koji se preselja-

¹⁶ Prema podacima za 1968. godinu u tim je pogonima bilo zaposleno 1.187.000 osoba, od toga u kolhozima 471.000, u sovhozima 505.000, a u međukolhoznim udruženjima 211.000 osoba. (»Problemi agroindustrije«, Ekonomika sel'skogo hozjajstva br. 10, 1970. g.) U odnosu na ukupan broj zaposlenih u kolhozima i sovhozima to je malen procenat. Dodatna prehrambena i slična industrija sastoji se u glavnom iz sitnijih pogona za primarnu preradu i poljoprivrednih proizvoda.

¹⁷ Usporedba SSSR sa SAD pokazuje da je nivo urbanizacije u SAD veći (u 1960. godini po nacionalnom kriteriju 70:49%, u aglomeracijama sa 20.000 stanovnika i više 59:26% ukupnog stanovništva). Međutim, historijski uvjeti gradskog razvoja nisu isti. To pogotovo vrijedi za urbanizaciju u novim područjima koja se vršila u sasvim drugačijim društvenim i ekonomskim okolnostima (u SAD — zapad koji se kolonizirao u ranijem periodu, u SSSR-u danas azijski dio).

¹⁸ P. G. Podyachykh: »Population projections in which allowance is made for migration«. *World Population Conference 1965*, New York, UN, 1967, Vol. III.

Tabela 10

Gradsko i seosko stanovništvo u Sovjetskom Savezu u 1940—1970. godini

	1940.	1950.	1960.	1970.	Prosječne godišnje stope promjena		
					1940—50.	1950—60.	1960—70.
Ukupno stanovništvo u milijunima	194,1	178,5	212,4	241,7	—0,8	1,8	1,3
Od toga:							
— gradsko stanovništvo	63,1	69,4	103,6	136,0	—1,0	4,1	2,8
— seosko stanovništvo	131,0	109,1	108,8	105,7	—1,8	0,0	—0,3
Postotak gradskog stanovništva	33%	39%	49%	56%			

Izvor: *Narodnoe hozjajstvo SSSR 1970.* str. 7. Stope su izračunate iz apsolutnih brojeva stanovništva.

Treba uzeti u obzir da su u gradove uračunata i seoska naselja gradskog tipa. Tako npr. prema podacima popisa stanovništva, od ukupnog gradskog stanovništva na gradove je u 1950. godini otpadalo 83% i na naselja gradskog tipa 17,0%, a u 1971. godini odnos je bio 85,6% prema 14,4%. Od ukupnog porasta gradskog stanovništva u tom razdoblju na gradove je otpadalo 36 milijuna, a na naselja gradskog tipa 3 milijuna (dok se stanovništvo sela smanjilo za 3,9 milijuna). Prosječna stopa porasta gradskog stanovništva bila je veća, tj. 3,1% prema 1,4% za naselja gradskog tipa. Izrazit je porast stanovništva u gradovima sa 500.000 stanovnika i više, što je u 1971. godini činilo 28% ukupnog gradskog stanovništva.

vaju osigurano zaposlenje. Teorijski bi to odgovaralo jednom od osnovnih zakona socijalističkog društva — zakonu o planskom proporcionalnom razvoju privrede. Takva planski regulirana migracija vrijedi i za poljoprivrednu radnu snagu odnosno stanovništvo. U praksi pak postoji i »nekontrolirana« migracija radne snage, posebno na relaciji selo—grad, a koja izlazi iz okvira planskih bilansa radne snage. Tako se navodi da dio seoskog stanovništva, osobito omladine, kreće prema gradovima putem individualne neorganizirane migracije. Koristeći indirektno ekonomske instrumente, država ipak nastoji na planski način regulirati ove migracione struje.¹⁹

U sovjetskoj ekonomskoj i sociološkoj literaturi ne govori se o agrarnoj prenaseljenosti ni o nezaposlenosti (budući da su te pojave potpuno ukinute planskom industrijalizacijom, kolektivizacijom poljoprivrede i sl.), nego o »rezervama radne snage« koje nastaju zbog mehanizacije i uvođenja nove tehnologije, što povećava produktivnost poljoprivrednog rada, a nastali višak poljoprivredne odnosno seoske radne snage planski se premješta u industriju i druge djelatnosti. Nagli privredni rast dovodi do toga da potražnja za radnom snagom raste mnogo brže nego što se ta potražnja reducira zbog tehničkog progressa. To objašnjava zašto ne postoji nezaposlenost ili agrarna prenaseljenost u Sovjetskom Savezu (kao ni u drugim socijalističkim zemljama). No, vidjeli smo u prikazu agroindustrijskog kompleksa i migracije seoskog stanovništva da problemi ipak postoje. Potrebno je naravno uzeti u obzir koji faktori i momenti dovode do agrarne prenaseljenosti, koji je konzerviraju a koji je rješavaju, i sa kojih se pozicija odnosno društvenih

¹⁹ A. Tihonov: »Problemi rada u sovjetskoj poljoprivredi«, u knjizi *Poljoprivreda Sovjetskog Saveza*, Moskva, Kolos, 1970.

snaga polazi. Isto je tako potrebno konstatirati da li se sami poljoprivrednici odnosno kolhoznici smatraju prenaseljenim odnosno nedovoljno zaposlenima i na koji način nalaze mogućnosti da stječu i povećavaju svoj dohodak u poljoprivredi ili u drugim djelatnostima u kolhozima ili drugdje. U svakom slučaju treba da postoje pokretačke snage za porast produktivnosti rada, a kao rezultat toga i dohotka, a one nužno »istjeruju« suvišnu radnu snagu iz poljoprivrede i vrše drugačiju društvenu podjelu rada. Reguliranje toga procesa »odozgo« ima mnoge defekte, te se pokazuje potreba da se u privrednom sistemu ugrade instrumenti koji će stimulirati rješavanje toga problema »odozdo« — u samim privrednim organizacijama. Ako se analizira produktivnost rada u sovjetskoj poljoprivredi, može se ustanoviti da je ona još uvijek na relativno niskom nivou, iako u zadnjoj deceniji bilježi brz porast. Produktivnost rada u poljoprivredi je ispod one u industriji. Relativni dohodak poljoprivrede je zadnjih godina, kada su izvršene znatne korekcije cijena u korist poljoprivrede, iznosio oko 60% dohotka u nepoljoprivrednim djelatnostima. S druge strane, u nivou ličnih dohodaka nema tako velike razlike prema industriji, a lični dohoci kolhoznika se sve više približuju dohocima radnika u sovhozima.²⁰

Sudeći prema tehničkoj i energetske opremljenosti rada, organski sastav faktora proizvodnje se povećao, posebno u periodu 1960—1970. godine. Ipak živi rad u strukturi cijene koštanja odnosno vrijednosti proizvodnje učestvuje još uvijek s razmjerno visokim postotkom, kako se može zaključiti iz pojedinih analiza sovjetskih autora. Povećanje produktivnosti rada nastoji se riješiti povećanjem prinosa i intenzifikacijom proizvodnje, kao i razmještajem

Tabela 11

Poljoprivredno stanovništvo u istočno-evropskim zemljama 1970. godine

	DR Nje- mačka	Čehoslo- vačka	Mađar- ska	Polj- ska	Bugar- ska	Rumunj- ska	Albanija
Aktivno poljo- privredno sta- novništvo u hilj.	977	1088	1303	6245	1913	5890	871
Ukupno poljopri- vredno stanovni- štvo u hilj.	2133	2243	2484	9940	3084	10.503	1344
% ukupnog	12	16	24	30	36	52	62

Izvor: *Production Yearbook 1971*, Rim, FAO, 1972, p. 21.

viška radne snage u druge djelatnosti, u kolhozima i sovhozima, lokalnoj industriji i dr. Novije privredne mjere koje označuju daljnju unutarnju reorganizaciju poljoprivrednih organizacija (u kolhozima: napuštanje sistema trudodana i prijelaz na garantiranu plaću i dopunsku stimulaciju, uvođenje pot-

²⁰ Relativni dohodak izračunat prema podacima o dohotku i broju zaposlenih u materijalnoj proizvodnji za period 1966—1970. godine (*Statistički godišnjak SSSR, 1970*). Dohodak poljoprivrede je u tom periodu iznosio 54,7 mld rubalja ili 20% narodnog dohotka, a broj zaposlenih oko 30 milijuna. Doduše, dio neto-dohotka stvorenog u poljoprivredi obračunava se — zbog sistema cijena — u industriji, ali i s tom korekturam ostaju znatne razlike u dohotku.

Lični dohoci (prosječna mjesečna zarada) radnika i službenika u sovhozima i ostalim poljoprivrednim poduzećima iznosili su u 1970. godini 75% ličnih dohodaka u industriji (u 1960. g. 59%). S druge strane u kolhozima — zarada obračunata za jedan odrađeni radni dan iznosila je u 1970. g., 3,85 rubalja, što je 87% od zarada u sovhozima.

punog privrednog računa, slobodnije raspolaganje dohotkom i fondovima, s druge strane stabilniji sistem otkupa i ugovaranja i sl.) mogu predstavljati snažnije faktore proizvodnje.

U ostalim istočnoevropskim zemljama promjene poljoprivrednog stanovništva i radne snage nisu svugdje imale isti pravac i intenzitet već i zbog razlike u stupnju privrednog razvitka. Ipak je izabrani put socijalističke rekonstrukcije privrede, manje ili više po uzoru na Sovjetski Savez, utjecao i na karakter zaposlenosti odnosno reprodukcije radne snage u poljoprivredi i drugim granama privrede. Opća kolektivizacija zemlje u ovim zemljama završena je (osim u Poljskoj) u relativno kratkom vremenu, uglavnom od 1950. do 1960. godine, što je dovelo do promjena u socijalnom položaju poljoprivrednika.

Opći podaci o promjenama aktivnog i ukupnog poljoprivrednog stanovništva za ove zemlje već su ranije navedeni (tabela 7), te se može zaključiti da je došlo do ubrzanog smanjenja poljoprivrednog stanovništva poslije 1950. godine. Globalno se za sve istočno-evropske zemlje u 1960—1970. godini broj aktivnog stanovništva u primarnom sektoru smanjio od 45 na 34%, u sekundarnom se sektoru povećao od 31 na 37%, a u tercijarnom od 24 na 29%. Nivo urbanizacije, mjereno postotkom gradskog stanovništva u ukupnom, povećao se od 43% u 1950. g. na 48% u 1970. godini, a u aglomeracijama sa 20.000 stanovnika i više povećao se od 29% u 1950. na 35% u 1970. godini. Tendencije i intenzitet promjena bili su različiti u pojedinim zemljama.

Postotak gradskog stanovništva u DR Njemačkoj iznosio je 74%, u Čehoslovačkoj 63%, u Mađarskoj 45%, u Poljskoj 52%, u Bugarskoj 52%, u Rumunjskoj 40%, i u Albaniji 33%. (*Narodnoe hozjajstvo SSSR 1971*, str. 758).

Većina ovih podataka predstavljaju procjene, a osim toga kriteriji nisu isti u svim zemljama. No i s tim rezervama može se ustanoviti da su gotovo u svim zemljama nastale značajne promjene u zadnja dva decenija. Tako je npr. u Čehoslovačkoj učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom 1950. godine iznosilo 25%, a u 1970. godini 16%. Prosječna godišnja stopa smanjenja (0,7%) bila je u ovoj zemlji manja nego u drugima. Daljnji proces industrijalizacije i urbanizacije u poslijeratnom periodu doveo je do povećanog opsega interne migracije. Gradsko stanovništvo je u porastu. Treba ipak istaći da velik broj sela u Čehoslovačkoj nema onaj izrazito agrarni karakter kao u drugim manje razvijenim zemljama i da je industrija velikim dijelom decentralizirana. U Poljskoj je poljoprivredno stanovništvo u 1950. godini iznosilo 47%, u 1960. godini 38% ukupnog, a prosječna godišnja stopa smanjenja bila je u zadnjoj deceniji 1960—1970. godine 1,3%, kod čega treba uzeti u obzir visok prirodni prirast stanovništva u ovoj zemlji. Porast zaposlenja u industriji i drugim djelatnostima, kao i povećanje gradskog stanovništva izazvao je velik ruralni eksodus. U Mađarskoj je stopa smanjenja poljoprivrednog stanovništva u 1960—1970. godini iznosila čak 3,6%. U tom se periodu izmijenila i struktura ekonomski aktivnog stanovništva. Po sektorima ona je u 1960. godini iznosila 38,4:35,0:26,6%, a u 1970. godini 24,6:45,1:30,3%, što znači da se za deset godina učešće aktivnog stanovništva u poljoprivredi i šumarstvu smanjilo za 13,8 procentualnih poena, dok se učešće u industriji i građevinarstvu povećalo za 10,1%, a u ostalim djelatnostima za 3,7%.²¹ Porast gradskog stanovništva je bio praćen smanjenjem seoskog stanovništva. Prema statistici o prosječnom broju zaposlenih, u Bugarskoj se smanjilo učešće po-

²¹ Izračunato prema: *Yearbook of labour statistics*, ILO, 1971.

ljoprivrednika od 82% u 1948. godini na 55% u 1960, i 45% u 1965. godini. Taj se trend nastavio i u slijedećim godinama, tako da je prosječna stopa smanjenja visoka.

Faktori privlačenja u grad u ovim su zemljama snažni, što govori o razlikama između sela i grada i o agrarnoj prenaseljenosti — iako u »preobraženom obliku«. U samoj poljoprivredi kolektivizacija sama po sebi nije mogla osigurati brzi porast produktivnosti rada niti riješiti sve agrarne probleme. Koliko je ovakav socijalistički preobražaj sela stvorio uvjete odnosno osigurao manevarski prostor da se u stvorene poljoprivredne organizacije unese naknadno nova tehnika i organizacija i na taj način ostvari veća produktivnost rada na osnovi stvarnog društvenog procesa proizvodnje i raspodjele, pitanje je koje bi zahtijevalo detaljniju razradu. Ali to je razvoj reguliran »odozgo«, koji nužno pretpostavlja i administrativne mjere. Zadnjih se godina provode mjere koje idu za većom materijalnom stimulacijom i povećanjem dohotka, za zapošljavanjem u dodatnim djelatnostima, većim investicijama u agroindustrijski kompleks privrede i sl. Takav će razvoj utjecati i na buduća kretanja radne snage u poljoprivredi.

* * *

Iz ovoga se prikaza može zaključiti da je zadnjih decenija u razvijenim kapitalističkim i socijalističkim zemljama nastalo ubrzano smanjivanje poljoprivrednog i seoskog stanovništva. Ova se pojava ne može objasniti samo razvojem industrije i gradova (premda on snažno utječe ne samo direktno nego i mnogim indirektnim efektima koji pojačavaju ekonomske i socijalne prednosti industrijskog rada i gradskog života). Ovdje intenzivno djeluju faktori odbijanja iz poljoprivrede zbog razvoja nove tehnike proizvodnje i stvaranja sve krupnijih gospodarstava. Zavisno od društvenih proizvodnih odnosa ovi se faktori različito odražavaju na one koji ostaju u selu i poljoprivredi i na one koji je napuštaju. Sama činjenica da radna snaga u poljoprivredi predstavlja svega jednu petinu ekonomski aktivnog stanovništva ili manje, pokazuje da se u poljoprivredi povećala produktivnost rada koja omogućava da se danas mogu zadovoljiti potrebe za prehrambenim i drugim proizvodima s mnogo manjim dijelom ukupnog društvenog rada; isto tako da se (smanjeni) dio poljoprivrednog stanovništva sve više integrira u materijalnu razmjenu i u opće tokove društvene reprodukcije. Ipak ovaj proces napuštanja sela i poljoprivrede, koji sadrži mnoge međustupnjeve i prelazne oblike, stvara čitav niz problema. S jedne strane tu je problem kako organizirati produktivnu poljoprivredu na suvremenim osnovama u novim proizvodnim jedinicama, što nije samo proizvodno-tehničko pitanje, jer se na primjer u kapitalističkim zemljama porodična farma sve više mijenja iz temelja, a i u socijalističkim se zemljama traže novi oblici integracije poljoprivrednih organizacija. S druge strane je problem zapošljavanja onih koji napuštaju poljoprivredu, odnosno problem povećanja dohotka putem dodatnog rada onih koji ostaju u selu i poljoprivredi, problem koji zbog svoje ozbiljnosti zaokuplja sve više pažnju društva u cjelini i koji se nastoji riješiti raznim metodama.

U tekstu su istaknuti različiti društveno-ekonomski uvjeti zapošljavanja poljoprivrednog i seoskog stanovništva u kapitalističkim i socijalističkim zemljama. Ipak i dalje ostaju mnoga pitanja koja zahtijevaju teoretsku obradu.

Izvjесne analogije s promjenama poljoprivrednog i seoskog stanovništva u našoj zemlji nameću se same po sebi. Premda to nije predmet ovoga pri-

kaza, može se istaći da npr. naglo smanjenje poljoprivrednog stanovništva u poslijeratnom razdoblju, a posebno u novije vrijeme (između popisa stanovništva 1961. i 1971. godine, što je iznenadilo mnoge prognozere), nije nikakva iznimka. Štoviše, još se uvijek ubrajamo u evropske zemlje s relativno najvišim postotkom radne snage u poljoprivredi i s velikim učešćem seoskog stanovništva. Naravno svaka usporedba bez detaljnije analize nema vrijednosti i može dovesti do krivih zaključaka. Ipak je korisno upozoriti na one mjere koje se provode u mnogim zemljama na liniji većeg zapošljavanja ne samo u krupnoj industriji nego i u ostalim djelatnostima u gradu i selu, kao i na mjere za brži privredni napredak nerazvijenih seoskih područja. Može se još istaknuti potreba studioznog proučavanja ovih problema uopće, jer je očito da će se trend smanjivanja poljoprivrednog stanovništva i dalje nastaviti.

Summary

TRENDS IN AGRICULTURAL AND RURAL POPULATIONS (Data on developed countries)

The article discusses the changes that have taken place in the number and structure of agricultural and rural populations in recent times and their connection with socio-economic changes in agriculture as a whole.

Referring to the data supplied by various international organizations (UNO, FAO, etc.) on trends in the numbers of the world's agricultural, rural and urban populations, the author points to basic differences which exist in this respect between developed capitalist countries and socialist and undeveloped countries, and which are due to the level of economic development and to the existing social conditions of the reproduction of man-power and population, and emphasizes the need for a critical study of international statistical figures on agricultural and rural populations.

In the second part of his article the author analyses the rapid decrease of the agrarian population and man-power in developed capitalist countries and the connection of this development with changes in the agrarian structure and with the reforms undertaken in this respect in West European countries, and deals with the question of the growth of large cities, the migration of population, and employment policies in rural regions. Viewing the programmes of structural reform in agriculture and the programmes of regional development as an attempt to eliminate capitalist contradictions which hamper general economic development, the author calls for further theoretical study of the comparative agrarian unemployment.

The third section of the article deals with the latest information on the number and structure of the agricultural, rural and urban populations of socialist countries (except the People's Republic of China and other Asian socialist countries). The author analyses in greater detail the problems of agricultural man-power and employment in the agro-industrial branch of the economy, and the migration of the rural population to urban centres in the Soviet Union, and points to certain socio-economic differences which can be observed in comparison with capitalist countries. In conclusion he refers to the phenomenon of agrarian overpopulation or man-power reserves in the agriculture of socialist countries.

In general, the accelerated decrease in the number of agricultural and rural populations in developed countries over the last few decades can be explained primarily by the tendency to discourage the population from farming, by the rapid spread of modern production techniques, and the development of increasingly large farms. However, the process of giving up farming has created many new problems

such as the question how to organize productive agriculture on a modern basis and how to provide employment for the inhabitants who move out of rural regions and give up farming activities.

Резюме

ДВИЖЕНИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО И СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЙ (Данные развитых стран)

Автор показывает изменения в численности и структуре сельскохозяйственного и сельского населений в более близкий послевоенный период и пытается раскрыть их взаимоотношение в общественноэкономических изменениях в сельском хозяйстве.

Исходя от данных международных организаций (ООН и Организации Объединенных Наций по продовольствию и сельскому хозяйству и др.) об изменениях в численности сельскохозяйственного и сельского а также и городского населений в мире, автор отводит особое место основным различиям между развитыми капиталистическими и социалистическими странами и слабо развитыми странами. Эти различия — последствия уровня сельскохозяйственного роста и общественных условий и воспроизводства рабочей силы и населения. Особое внимание отведено необходимости критического анализа международных статистических данных сельскохозяйственного и сельского населений.

Во второй части статьи автор рассматривает острое понижение в численности сельскохозяйственного населения и рабочей силы в развитых капиталистических странах и обусловленность этого явления изменениями в аграрной структуре и реформами имеющие место отдельно в западно-европейских странах. Обсужден также и вопрос роста больших городов, миграции населения и политики занятости в сельских местностях. Программы структурных реформ в сельском хозяйстве и программы регионального развития являются попыткой удалить капиталистические противоречия препятствующие общему росту хозяйства. В обсуждении аграрной безработицы высказывается необходимость ее дальнейшего теоретического анализа.

В третьей части статьи приводятся более новые данные численности и структуры сельскохозяйственного и сельского а также и городского населений в социалистических странах (са исключением Китая и остальных стран Азии).

Приводится и более подробный анализ проблемы сельскохозяйственной рабочей силы, занятости в аграрно-промышленном комплексе хозяйства и миграции сельского населения в города Советского Союза. Автор указывает на некоторые общественно-экономические различия в сравнении с капиталистическими странами. В конце статьи автор рассматривает появление аграрной перенаселенности т. е. резерва рабочей силы в сельском хозяйстве социалистических стран.

Вообще говоря, ускоренное понижение численности сельскохозяйственного и сельского населений в развитых странах в последнее десятилетие, можно в первую очередь объяснить сильно выраженными факторами поворота населения от сельского хозяйства вследствие роста современной техники производства и формирования более крупных хозяйств. В результате покидания сельского хозяйства создалась многочисленная проблемы: с одной стороны ставится вопрос организации эффективного сельскохозяйственного производства на основах современного управления и с другой стороны, вопрос занятости населения ушедшего из деревни и сельского хозяйства.